

Tussen souterrain en dakterras:

Wonen als motor voor maatschappelijke kansen

Ondernemerschap en werkgelegenheid in de buurt

Distributicode 23327/212

De auteur van dit essay, dat is geschreven in opdracht van het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, is:

Jan Rath

Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES), Universiteit van Amsterdam, Rokin 84, 1012 KX Amsterdam. Tel. 020 525-3623/3627, Fax 020 525-3628, E-mail rath@pscw.uva.nl. Internet <http://users.fmg.uva.nl/jrath>.

Illustraties: Sandra Bos, VROM

Het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer en de daaronder ressorterende afdelingen, diensten en personen aanvaarden geen enkele aansprakelijkheid uit welke hoofde dan ook voor het gebruik van de in deze publicatie vermelde onderzoeksresultaten en het toepassen van de daarin beschreven gegevens, methodieken en constructies. Een ieder is en blijft derhalve te dien aanzien volledig zelf aansprakelijk.

Uitgave november 2002

Voorwoord

In de Nota Mensen, Wensen, Wonen wordt aandacht besteed aan de sociale aspecten van het woonbeleid voor de komende jaren. Wonen is immers meer dan huizen bouwen alleen, het gaat om een bredere benadering waarin de kwaliteit van woning en woonomgeving centraal staan.

Deze invalshoek vraagt om een nieuwe kijk op de relatie sociale en gebouwde omgeving met bijzondere aandacht voor bewoners die vanwege hun kwetsbare positie niet zelfstandig in hun woonbehoefte kunnen voorzien, en voor wijken die in een neerwaartse spiraal dreigen te raken. Deze geïntegreerde sociaal-fysieke benadering is uitgewerkt in de verkennende studie “Tussen souterrain en dakterras” geheten.

In het kader van deze verkenning zijn diverse studies verricht, in de vorm van zes thematische essays en een rapport over de aanpak in het Verenigd Koninkrijk van de sociaal-fysieke wijkaanpak. Daarnaast is er een studie geschreven over belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen en hun effect op kwetsbare groepen binnen onze samenleving. De titels van deze studies staan achterin deze publicatie vermeld.

Voor u ligt het essay “Ondernemerschap en werkgelegenheid in de buurt”, waarin de auteur een korte schets geeft van de huidige situatie, inclusief knelpunten. Hij sluit af met een aantal lessen voor het overheidsbeleid.

Ir. C. Lever
Directeur Strategie
Directoraat-Generaal van het Wonen

Inhoudsopgave

1. Inleiding	1
2. Economische, sociale en politieke transformaties	5
3. Stedelijke infrastructuur en sociale opbouw	7
4. Regulering en vermarkting	15
5. Culturele processen en 'place marketing'	25
6. Conclusies	29
Literatuur	33
Lijst met titels van publicaties	37

1. Inleiding

Het toonaangevende internationale tijdschrift *The Economist* (4 mei 2002) karakteriseert Nederland als ‘a fine place to be’ en dat streeft. In zijn *Survey of the Netherlands* steekt het de loftrumpet over het Nederlandse ondernemingsklimaat. Grote woorden worden niet geschuwd. Nederlanders hebben een buitengemeen scherp oog voor internationale markten en zijn superieure kooplieden en investeerders. Dat was niet minder dan vierhonderd jaar geleden al het geval toen Amsterdamse kooplieden ’s werelds eerste multinationale onderneming – de Verenigde Oost-Indische Compagnie – uit de zompige veengrond stampten. En nog steeds staan Nederlanders hun mannetje, zo lezen we. Rotterdam is gemeten in tonnage de grootste haven van de wereld, Nederland staat in de top-vijf van internationale investeerders en huist een opmerkelijk groot aantal hoofdkwartieren van multinationals. *The Economist* wijst er bovendien op dat de hedendaagse Nederlandse economie vooral steunt op kleinere bedrijven in de voedingsindustrie, petrochemie, technologie, software en de agrarische sector. Nederland mag dan wel hoge belastingen kennen, een overgereguleerde arbeidsmarkt hebben, behept zijn met een rigide en overvloedig stelsel van sociale zekerheid en gericht zijn op consensus – allemaal kenmerken die *The Economist* met reserve tegemoetreedt – aan het ondernemingsklimaat schijnt weinig te mankeren. Dat blijkt ook wel uit internationale surveys waarin Nederland stelselmatig naar voren komt als het beste land ter wereld om zaken te doen. Nederlandse ondernemers zelf, die volgens het weekblad sterk naar buiten zijn gericht en openstaan voor nieuwe ideeën, koesteren het ondernemingsklimaat eveneens innig. Voorzover er problemen zijn, liggen die hoofdzakelijk in de publieke sector; in het licht van de treurige ervaringen elders, vallen die volgens *The Economist* evenwel reuze mee.

Deze lovende woorden uit internationale bron werden zo kort voor de Tweede-Kamerverkiezingen natuurlijk breed uitgemeten. Tijdens een speciaal belegde persconferentie liet de demissionaire Minister van Economische Zaken alle loftuitingen volgaarne over zich heen komen, alsof zij zelf het succes van Nederland uit de hoge hoed had getoverd. Vermoedelijk hoopte de minister de kiezers te bereiken die de situatie heel anders ervoeren. Volgens sommigen immers is het benauwde gidsland er nog nooit zo beroerd aan toe geweest. Hun klaagzang richt zich op de ontwikkeling van de economie, de teloorgang van de publieke sector, inzonderheid de politie, het onderwijs en de gezondheidszorg, de ontwikkeling van de multiculturele samenleving en de verroeste organisatie van de sociale zekerheid. Afgaande op wat het morrende volk ons voorschotelt, begint de staat van Nederland veel gelijkenis te vertonen met het Gehenna.

De macro-economische beschrijving van *The Economist* is op zichzelf wel correct, maar ook wel een tikkeltje ongenueanceerd. Feit is dat niet iedereen in gelijke mate heeft gedeeld in de excessieve groei van de welvaart en dat sommigen ternauwernood de aansluiting bij de nieuwe economie hebben kunnen vinden, als zij al zover zijn gekomen. In weerwil van de jubelende verhalen is een deel van de bevolking in sociaal-economisch opzicht kwetsbaar en marginaal gebleven, een probleem dat specifieke ruimtelijke en etnische dimensies kent. (Langdurige) werk-

loosheid en armoede is vooral in volkswijken geconcentreerd en treft vooral laagopgeleide inheemse Nederlanders en (recente) immigranten (vgl. Armoedemonitor 2002; Tesser *et al.* 1995). Het ligt niet in de rede dat deze concentratie van kansarmoede op korte termijn zal verdwijnen; het relatief lage opleidingsniveau van deze kansarmen en hun hoge schooluitval wijzen eerder op het tegendeel.

Ook in ander opzicht schat *The Economist* de situatie al te zonnig in. Onopgemerkt blijven namelijk de sombere wolken die zich alweer enige tijd aan het sociaal-economische firmament aftekenen in de vorm van een buitensporig hoge inflatie (van rond de 4%), een flink tegenvallende economische groei, een daling van het aantal vacatures en een forse toename van de werkloosheid (*Het Financieele Dagblad*, 22 mei 2002). Zo kromp de economische groei in het eerste kwartaal van 2002 met 0,1%. Daarnaast telde het CBS in de maanden februari en maart gemiddeld 163.000 mensen zonder werk (gecorrigeerd voor seizoenseffecten), vooral jongeren en laagopgeleiden, terwijl het Centrum voor Werk en Inkomen (CWI) in de eerste vier maanden van dit jaar 28% minder vacatures binnenkreeg dan vorig jaar. Het Centraal Planbureau noemde de toename van de werkloosheid ‘aan de hoge kant’, terwijl de President van de Nederlandse Bank als vanouds maande tot loonmatiging en de Centraal Economische Commissie – een adviescollege waarin, onder anderen, de hoogste ambtenaren van de Ministeries van Financiën, Economische Zaken en Sociale Zaken, en de directeur van het Centraal Planbureau zitting hebben – het (nieuwe) kabinet opriep tot een stevige bezuinigingsronde (*de Volkskrant*, 22 mei 2002).

Een van de paradepaardjes van de Nederlandse economie was de opleving van het kleinbedrijf. Net als in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië nam, zij het met enige vertraging, het absolute en relatieve aantal bedrijven in Nederland in de jaren negentig explosief toe, vooral in de grote steden en hun randgebieden. Echter, volgens de laatste berichten is er een afvlakking van de groei in de industrie, bouwnijverheid, groothandel en – opmerkelijk genoeg – de zakelijke dienstverlening.¹ Het gejuich over de gegroeide populariteit van het ondernemerschap moet hoe dan ook enigszins worden getemperd vanwege het feit dat talrijke starters er al binnen een jaar weer mee ophouden. Het aantal stoppende ondernemers is bij immigranten zelfs een fractie hoger (Van den Tillaart 2002).

Deze ontwikkeling is voor de overheid aanleiding om zich nog eens te beraden op haar beleid. Zij heeft zich in de afgelopen jaren op allerlei manieren ingespannen om de economie aan te jagen en de sociaal-economische positie van achtergestelde bevolkingsgroepen te versterken. Zo hamerde het Ministerie van Economische Zaken op welhaast monomane wijze op het liberaliseren van de economie, ervan uitgaande dat alle bevolkingsgroepen en alle buurten, wijken en steden in gelijke mate van een vrijere economie zouden profiteren. Het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) droeg zijn steentje bij door het initiëren van grote infrastructurele werken, het ingrijpen in de ruimtelijke ordening en het stimuleren van marktwerking in de huisvestingssector. En het Ministerie van Binnenlandse Zaken zette zijn kaarten vooral op het aanpakken van grootstedelijke vraagstukken. Een van de pijlers van het Grotestedenbeleid was

¹ Zie <http://www.kvk.nl/artikel/artikel.asp?artikelID=37478#>.

het stimuleren van lokale economische ontwikkelingen en onder deze noemer vinden we een baaiertje van wijkgerichte inspanningen. De wijk – of eigenlijk: de probleemwijk of de achterstandswijk – representeert immers het ruimtelijke niveau waarop de problemen het meest pregnant aanwezig zijn. Om die reden alleen al moet de wijk de plaats zijn waar het manna uit de hemel nederdaalt, zo was en is de heersende gedachte.

De vraag is of dit laatste wel zo reëel is. Waarom zouden degenen die moeite hebben om een plaats op de arbeidsmarkt te verwerven, zich binnen hun eigen wijk eensklaps wel aan hun eigen bretels uit de stadse modder weten op te trekken? Zouden de barrières die zij bij de toetreding tot de arbeidsmarkt kennelijk al ondervonden, zoals racisme of gebrek aan opleiding, binnen hun eigen wijk wonderwel verdwijnen? Is het niet te makkelijk te denken dat de oorzaken voor sociaal-economisch verval binnen wijken gezocht moeten worden? Is het niet een tikeltje grotesk om te verwachten dat op wijkniveau de aansluiting bij de globaliserende economie te vinden is? Zijn we vergeten dat het ruimtelijke niveau waarop mensen zich bewegen, of het nu gaat om het invullen van de vrije tijd of om economische activiteiten, door de technologische en andere ontwikkelingen het wijkniveau allang heeft overstegen? Zien we de wijk niet te veel als een *Gemeinschaft* (in termen van Tönnies 1963), dus als het overzienbare integratiekader waar de stedelijke anonimiteit met al haar risico's geen invloed heeft en de menselijke maat nog telt? Tegenover al deze scepsis staat dat er op het laagste ruimtelijke (en bestuurlijke) niveau wel een en ander gebeurt. Wijken hebben in meerdere of mindere mate economische potenties die soms wel, dan weer niet worden waargemaakt, maar die alleszins interessant zijn. Zo kiest een opvallend groot aantal immigrantenondernemers de zogenaamde oude wijken als eerste vestigingsplaats voor hun bedrijf (Kloosterman & Van der Leun 1999). Dit doet vermoeden dat deze wijken voor een deel van de ondernemingen als broedplaats fungeren. Mede omdat die nieuwe ondernemingen vaak ook nieuwe arbeidsplaatsen scheppen, is deze functie voorwaar de moeite van het verkennen waard, iets wat ik in dit essay dan ook doe.

Ik ga daarbij vooral in op de betekenis van stedelijke buurten en wijken als locaties voor (nieuw) zelfstandig ondernemerschap en loonarbeid. Zoals gebruikelijk in een essay, geef ik geen uitgebreide en uitputtende beschrijving, maar beperk ik mijn analyse tot enkele observaties en doorkijkjes over de mate waarin en manier waarop stedelijke buurten en wijken kansen bieden op werk of ondernemerschap. We kunnen de stad zien als een mozaïek van landschappen. Elk landschap heeft zijn eigen verschijningsvormen, is een product van bestaande machtsverhoudingen, en drukt specifieke eigen normen, waarden en verwachtingen uit over de inrichting en het functioneren van de samenleving. In dit essay concentreer ik me op thema's die spelen in het sociale, politieke en culturele landschap. Centraal daarin staan de stedelijke infrastructuur en sociale opbouw van de buurt, de regulering van de marktsector en de betekenis van culturele processen. Daarnaast ga ik na of de potenties voor ondernemerschap en werkgelegenheid wel voldoende uit de verf komen. Ofschoon de jas van de beleidsmaker mij doorgaans niet goed past, stel ik in dit essay ook de eventuele beleidsconsequenties aan de orde. Ik begin echter

met een korte beschouwing over de ontwikkeling van de stedelijke economie en de daarmee gepaard gaande ingrijpende demografische veranderingen.

2. Economische, sociale en politieke transformaties

Tot in de jaren zestig en zeventig stelde de stedelijke economie eerst en vooral op klassieke industrieën, zoals de textiel, de confectie, de scheepsbouw en -reparatie en de machinebouw. Deze arbeidsintensieve en op massaproductie gerichte industrieën bepaalden in belangrijke mate de infrastructuur, het aanzicht en de identiteit van steden. Later, toen de loonkosten fors stegen, kregen deze industrieën steeds meer concurrentie van lagelonenlanden en zag een deel van de bedrijven zich langzaam maar zeker gedwongen de poorten te sluiten. De daling van werkgelegenheid, vooral aan de onderkant van de markt, werd nog eens versterkt door de introductie van nieuwe technologieën en – niet op de laatste plaats – de zware economische crisis van de jaren tachtig. In de late jaren negentig klom de economie eindelijk uit het dal omhoog. De ICT, het bank- en verzekeringswezen, consultancy, media, cultuur en toerisme vormden de trekpaarden van de ‘nieuwe’ economie, sectoren die zich vooral profileerden in de noordwestelijke vleugel van de Randstad. Het spreekt voor zich dat deze nieuwe economie specifieke eisen stelt aan de morfologie van de stad. De economie is minder gericht op massaproductie, kent een proliferatie van kleine bedrijven, is internationaal georiënteerd en wordt gekenmerkt door een hoge mate van flexibilisering. Steden zijn niet langer centra van industriële productie, maar steeds meer internationale knooppunten van informatie en consumptie, die een vooraanstaande rol spelen bij de aansturing van culturele verandering. De stedelijke infrastructuur heeft dan ook ingrijpende veranderingen ondergaan. In de afgelopen jaren zijn havens gedempt, treinemplacementen vervangen door parken en vele hectaren bedrijfsterrein beschikbaar gesteld voor woning- en kantoorbouw.

De economische transformaties gingen gepaard met velerlei sociale veranderingen. De groei van de welvaart in de jaren zestig en zeventig en zeker ook de daarmee gepaard gaande groei van het autobezit baanden de weg voor een groot-scheepse suburbanisatie. Vooral gezinnen trokken weg uit de steden en vestigden zich in omringende dorpen of groeikernen. De laatste jaren zijn de binnensteden weer in trek, maar mede als gevolg van exorbitante prijsstijgingen van het onroerend goed, kunnen de lagere sociale klassen zich maar in beperkte mate (opnieuw) in de binnensteden vestigen.

De economische ontwikkelingen zijn voorts altijd gepaard gegaan met internationale migratie. Aanvankelijk ging het hoofdzakelijk om ingezetenen uit voormalige koloniale gebieden en (laagopgeleide) gastarbeiders en hun gezinnen uit het mediterrane gebied, maar recentelijk betreft het ook asielzoekers en vluchtelingen uit uiteenlopende (oorlogs)gebieden en internationale professionals en kenniswerkers uit Europa en Noord-Amerika. Mede omdat veel Nederlandse gezinnen zijn weggetrokken, is het aandeel immigranten in de steden relatief hoog. De aanwezigheid van deze uitermate heterogene bevolkingsgroep – in termen van arbeidsmarktpositie, onderwijsniveau, politieke invloed, rechtspositie enzovoort – heeft de diversiteit van de stad een nieuwe dimensie gegeven.

De gastarbeiders, om ons even tot hen te beperken, waren in het algemeen laag opgeleid en op de oude industrieën georiënteerd. Het specifieke menselijke en sociale kapitaal dat zij meebrachten, blijkt in de huidige economie steeds minder

adequaat te zijn. Degenen die over onvoldoende relevante kennis en contacten beschikken, kunnen slechts met moeite aansluiting vinden bij de nieuwe diensteneconomie, iets wat uiteraard ook geldt voor inheemse Nederlanders uit de lagere sociale klassen. Als gevolg hiervan tekent zich op de arbeidsmarkt een etnisch- en gender-specifieke scheiding af, met aan de ene kant voornamelijk inheems Nederlandse, goedopgeleide en goedbetaalde (mannelijke) kenniswerkers, en aan de andere kant laagopgeleide en laagbetaalde arbeidskrachten. De veranderende sociaal-economische kansenstructuur brengt al met al het risico met zich dat de sociaal-economische tweedeling wordt versterkt en ruimtelijke patronen van kansrijkdom en kansarmoede worden uitvergroot. De concentratie van kansarmoede in bepaalde buurten of wijken tast de kwaliteit van het stedelijke leven aan en vormt een punt van politieke zorg.

De aanpak van sociale ongelijkheid, vooral waar die ruimtelijk is geconcentreerd, heeft wel altijd prioriteit gekregen, ook al varieerden door de tijd heen de definitie van de situatie en de gekozen doelen en middelen. Zo faciliteerde de overheid de stadsvernieuwing, bedoeld om de kwaliteit van de woningen en de woonomgeving in oude wijken te verbeteren. In dat kader werd een nadrukkelijker scheiding tussen wonen en werken aangebracht. Met de sociale vernieuwing werd getracht de sociale verbanden tussen burgers te versterken. Bij het minderhedenbeleid en later het integratiebeleid stond het bevorderen van de integratie van immigranten in de Nederlandse samenleving (en daarbinnen op de woning- en arbeidsmarkt) centraal. Het recente Grotestedenbeleid richt zich, zoals gezegd, onder andere op de versterking van wijkconomieën.

Al deze uiteenlopende beleidsinterventies – de opsomming is niet uitputtend, en bovendien worden lokaal verschillende accenten gelegd – vonden plaats in een tijdsgewricht waarin steeds meer twijfel werd uitgesproken over de centrale rol van de overheid. De overheid diende terug te treden, uiteenlopende taken te verzelfstandigen of te privatiseren, en zich toe te leggen op regie. (Deze bewering lijkt warempel wel een citaat uit *The Economist*.) Individuele burgers, maar vaak ook ondernemers hebben hierdoor meer ruimte gekregen om de samenleving naar eigen believen in te richten en de geboden kansenstructuur naar hun hand te zetten. Die verschuiving van taken en verantwoordelijkheden komt tot uitdrukking in de gestage herziening van het sociale zekerheidsstelsel en het stelsel van arbeidsmarktbemiddeling, alsook in de veranderende regulering van de volkshuisvesting en economie. Het groeiende ongemak over de praktijk van het gedogen en de manifeste ontevredenheid over de publieke sector doen de vraag rijzen of de overheid niet toch meer taken en verantwoordelijkheden naar zich toe moet trekken. Hoe dan ook, binnen dít politieke spanningsveld wordt de vraag naar ondernemerschap en werkgelegenheid in de buurt gesteld.

3. Stedelijke infrastructuur en sociale opbouw

Oudere Rotterdammers kunnen nog steeds mijmeren over de stad die door het bombardement op 14 mei 1940 verloren is gegaan. De wirwar van stegen en straten met hun variatie in huizen, krotten, winkels en bedrijven werd met één donderende klap weggevaagd. Het bruisende centrum van de stad waar matrozen en lichtekooien flaneerden, waar zaken werden gedaan en vertier werd gezocht en waar duizenden Rotterdammers woonden, was verpulverd tot een rokende hoop puin. Terwijl Jan met de pet in de oorlogsjaren de rotzooi opruimde, togen architecten en stedenbouwers aan de slag om een nieuwe (binnen)stad te ontwerpen, en kwamen leden van de Rotterdamse elite in een studiegroep bij elkaar om zich te beraden over ‘de stad der toekomst, de toekomst der stad’. Deze zogeheten Studiegroep Bos, vernoemd naar haar voorzitter ir. A. Bos, was het erover eens dat de stad meer moest zijn dan een steenwoestijn bestaande uit kazerne-achtige huizenblokken met doodse straten en wat verwaarloosd groen (Bos *et al.* 1946). Volgens Bos en de zijnen werd het leven in de grote stad gekenmerkt door een gemis aan ware gemeenschap, en om deze ontworteling tegen te gaan, pleitten zij voor een versterking van de maatschappelijke en culturele opbouw van de stad. Met doordachte stedelijke ruimtelijke ordening, in bijzonder het opdelen van de stad in organische wijken, en het scheppen van adequate voorzieningen op dat niveau, zou een belangrijke impuls in die richting gegeven kunnen worden. De Studiegroep stelde vast dat industriële bedrijvigheid uit de oude arbeiderswijken werd weggesaneerd en dat nieuwe wijken op grote afstand van de industrie werden gebouwd. De situatie dat woonwijken nog slechts een handvol winkels voor dagelijkse behoeften zouden overhouden, beviel haar evenwel matig. Ze pleitte daarom voor de vestiging in elke buurt of wijk van kleine ambachtsbedrijven, zoals smederijen, wasserijen en fietsenreparateurs, en lichte, niet-hinderlijke industrie. De huisvrouw ‘in haar werkkleding (zij het zonder schort)’ zou volgens de Studiegroep in buurtwinkels en bedrijven boodschappen moeten kunnen doen en in deze vertrouwde kring haar sociale contacten onderhouden (Bos *et al.* 1946: 94-107).

Deze hartenkreet aan het adres van huisvrouwen klinkt anno 2002 misschien wat ouderwets, en niet alleen maar vanwege de *gender*-specifieke verdeling van arbeid. Toch wordt in beschouwingen over bijvoorbeeld het immigrantenondernemerschap op vergelijkbare wijze aandacht besteed aan de sociale rol van buurtwinkels en bedrijven. Interessanter voor dit essay is echter de poging van de Studiegroep Bos om evenwicht te zoeken tussen de kwaliteit van de woonomgeving en het gemeenschapsleven enerzijds en de economische ontwikkeling anderzijds. Wie thans het stedelijk landschap in ogenschouw neemt, krijgt de indruk dat de balans is doorgeslagen. Nieuwbouwwijken bieden doorgaans slechts beperkte ruimte voor bedrijvigheid, en dan nog voornamelijk in de vorm van monotone winkelcentra en onooglijke bedrijventerreinen aan de rand. De scheiding van functies heeft in een enkel geval extreme vormen aangenomen, zoals al wel te zien is in de Amsterdamse Bijlmer, Zoetermeer of Lelystad, en daar zijn de negatieve effecten inmiddels manifest. De veilige wandelpaden naar de overdekte garages of winkelcentra blijken eng te zijn, terwijl allerlei gespuis zich tussen het overdadige

groen schuilhoudt. Bovendien blijkt de morfologie van de ‘woonwijk’ structureel ongeschikt voor allerlei economische initiatieven. Het zijn slaapsteden in het klein, in ieder geval plaatsen waar werk en ondernemerschap op allerlei manieren worden ontmoedigd. Veel negentiende-eeuwse wijken leken de dans te ontspringen en boden – letterlijk en figuurlijk – ruimte voor een veelheid aan economische activiteiten, maar dat veranderde in de jaren zestig en zeventig toen de stadsvernieuwing toesloeg. Deze stadsvernieuwing heeft de kwaliteit van de woonomgeving ontegenzeggelijk verbeterd, maar pakte in veel gevallen ook uit als een koude sanering van het kleinbedrijf. Met de stadsvernieuwing verdwenen vele kleine bedrijfjes, en ook de goedkope bedrijfsruimten waarin zij waren gevestigd. In gesaneerde oude wijken is het moeilijk geworden om geschikte en goedkope bedrijfsruimte te vinden, wat een wezenlijke belemmering vormt voor de groei van het kleinbedrijf en de ontwikkeling van werkgelegenheid. In sommige gevallen trekken de ondernemers – vaak afkomstig uit marginale groepen – zich trouwens weinig aan van de officiële regels en beginnen gewoon een naaiatelier in de zijkamer, een café of garagebedrijfje in een kelderbox, of een cateringbedrijfje thuis in de keuken (zie bijvoorbeeld Raes *et al.* 2002). Het laat zich raden wat dit betekent voor het milieu – denk aan afvoer van gebruikte motorolie via het riool – of voor de volksgezondheid – denk aan koeling van voedingswaren en hygiëne. In de Bijlmer, om een voorbeeld te noemen, wemelt het van deze informele activiteiten, die dus deels een gevolg zijn van de gebrekkige flexibiliteit van de stedenbouwkundige infrastructuur (Kloosterman *et al.* 1997a). Een enkele sector profiteert van de slaapstedelijke omstandigheid dat veel mensen het tussen de flats niet veilig vinden. Zo rijden in de Bijlmer snorders – illegale taxi’s – die op ongeregelde tijden dáár komen waar het GVB of reguliere taxi’s het laten afweten.

Het probleem dat de stedelijke infrastructuur niet is toegesneden op de behoeften van ondernemers wordt hier en daar overigens al wel onderkend. Maar daarmee is een oplossing nog niet meteen in zicht. Een evenwichtige verhouding tussen wonen en werken, zo stelt Rutten (2001), is op voorhand lastig te ontwerpen, want wie wil parkeer- en geluidsoverlast op zijn woonerf? Maar niet alle ondernemingen kampen met vragen over de aan- en afvoer van grondstoffen en eindproducten. De pedicure, de verzekeringsagent, de webdesigner, zelfs de schilder of timmerman die als Zelfstandige Zonder Personeel (ZZP’er) actief is, hebben weinig ruimte nodig. Met een extra grote schuur of een bureau en internet komen zij al een heel eind. Maar zelfs dat laatste is soms moeilijk te verwezenlijken. Zo is het aanleggen van een internetverbinding soms een crime. Het huis ligt weldra vol met kabels en wie daarvoor afhankelijk is van een bedrijf als UPC, moet zelfs vrezen dat de monteur eerst een blinddoek omdoet voordat hij de kabels op de plinten niet. Rutten doet de goede suggestie om bij de planning van (werk)woningen eerst een *locatieprofiel* te maken, met daarin een realistische stedenbouwkundige beschouwing over de invulling van meervoudig ruimtegebruik. Het is daarbij te hopen dat die invulling de nodige ruimte openlaat voor flexibiliteit.

Terug naar de Studiegroep Bos. Deze legde in haar studie over de stedenbouwkundige en sociaal-culturele opbouw van de Maasstad een curieuze anti-stedelijkheid aan de dag, in het bijzonder waar zij vreesde dat individuen in de massaliteit van grote steden ten onder zouden gaan. Voor het overige droeg de studie een over-

weldigend optimisme uit, vooral over de maakbaarheid van de samenleving en de bereidheid van mensen om zich te (laten) richten naar het algemene belang van de stedelijke samenleving of de wijk waarvan zij deel uitmaken. In het huidige tijdsgewricht, waarin telkenmale de noodklok wordt geluid over de schijnbaar snel om zich heen grijpende ieder-voor-zich-mentaliteit, komt dit optimisme mogelijk als romantisch en zelfs enigszins naïef over. De auteurs filosofeerden voorts over de rol van religie en merkten het nodige op over het belang van het veelsoortige verenigingsleven, maar verder leken zij toch een tamelijk homogene samenleving voor ogen te hebben. Een dergelijke representatie van de werkelijkheid zou heden ten dage op meer instemming kunnen rekenen. Hoe vaak horen we namelijk niet dat de diversiteit van de stad iets van de laatste jaren is? Laat duidelijk zijn dat die suggestie niet juist is. Ook vroeger was er een grote mate van heterogeniteit in termen van sociale klassen, zuilen en etnische herkomst. Zo benadrukken Van der Horst *et al.* (2001) dat heterogeniteit in de gehele twintigste eeuw en ook daarvoor een kenmerk was van veel stedelijke wijken. Bij het ontstaan van de Rotterdamse wijken Vreewijk (in het Interbellum) en Zuidwijk (eind jaren vijftig, begin jaren zestig, nota bene naar het model van de Studiegroep Bos) werd volgens hen keer op keer gerept over de diverse en soms onverenigbare bevolking, waarbij met name Groningers, Friezen en Brabanders over de tong gingen. De plaats van de vreemdeling uit de provincie wordt inmiddels ingenomen door de vreemdeling uit Turkije, Marokko, Suriname of de Nederlandse Antillen, terwijl in het discours over de sociale opbouw van wijken meer nadruk is komen te liggen op sociale klasse.

Ooit was een sociaal-economisch homogene wijkbevolking het ideaal, tegenwoordig is een naar sociaal-economische status en etnische herkomst gemengde wijk de rigueur (vgl. Van der Horst *et al.* 2001: 144). Met dat laatste wordt feitelijk bedoeld dat eenzijdig samengestelde goedkope wijken niet wenselijk zijn, vooral niet als ze overwegend bewoond worden door armlastige immigranten. Over de sociaal-economische en etnische eenzijdigheid van Hillegersberg, Blaricum of Wassenaar horen we althans nooit. De huidige discussie over de sociale opbouw van wijken – en daarmee verbonden de sociaal-economische perspectieven – is tamelijk somber, zeker in vergelijking met de optimistische toon die de Studiegroep Bos in het eerste vredesjaar aansloeg. Dat komt mede doordat concentraties van kansarmen thans veel scherper worden waargenomen en in het algemeen met zorg en soms zelfs met argwaan worden bekeken, ook omdat zulke locaties vaak slecht scoren als het gaat om de kwaliteit van onderwijs, veiligheid en politieke organisatie. Het spookbeeld van de verpauperde Amerikaanse zwarte getto's, waar formeel werk voorgoed lijkt te zijn verdwenen, doemt in journalistieke, parlementaire en wetenschappelijke beschouwingen over zulke buurten al gauw op.

Neem de *Rapportage minderheden 1995* van het Sociaal en Cultureel Planbureau (zie Tesser *et al.* 1995). Dit gezaghebbende bureau besteedt regelmatig aandacht aan de integratie van etnische minderheden, onder andere ook aan kwesties van concentratie en segregatie. Tesser *et al.* stellen vast dat het percentage immigranten en hun nakomelingen in Nederlandse steden alsmede het aantal concentratiewijken – wijken waarin meer dan 30% van de bewoners immigrant is – in relatief korte tijd sterk zijn gestegen. Waren immigranten pakweg tien, vijftien jaar gele-

den nog voornamelijk te vinden in laat-negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse arbeidersbuurten, tegenwoordig zijn zij ook sterk aanwezig in naoorlogse hoogbouw wijken. De auteurs zien deze ontwikkeling met lede ogen aan: 'In de concentratiewijken van de grote steden treden bijvoorbeeld spanningen op tussen verschillende bevolkingsgroepen, de sociale cohesie is er gering, criminaliteit en verloedering van het fysieke milieu maken zich er nadrukkelijk kenbaar, de werkloosheid is er hoog, het gebruik van en de handel in drugs zijn er manifest, rechts-extremisme is er verhoudingsgewijs frequent' (1995: 473). Sterker: 'Uit de gepresenteerde gegevens blijkt dat de ruimtelijke segregatie tot op zekere hoogte een belemmering vormt voor de maatschappelijke integratie van de minderheden in de Nederlandse samenleving en dat de leefbaarheid in de concentratiewijken wordt bedreigd' (ibid.: 496).² De afwijkende arbeidsmarktdeelnemers, het opleidingsniveau, de inkomenssituatie en het onevenredig vaak voorkomen van eenoudergezinnen moeten volgens hen primair in verband worden gebracht met 'filterings- en selectieprocessen in de vestiging van huishoudens in de wijken' (ibid.: 218). Over het zelfstandig ondernemerschap vermeldt dit SCP-rapport nagenoeg niets, behalve over 'de overlast voor de burger die ze [de kleine ondernemingen; JR] met zich meebrengen' (ibid. 489). Al met al ontkomen we niet aan de indruk dat concentratiewijken weinig te bieden hebben wanneer het gaat om nieuwe kansen voor ondernemers of het scheppen van werkgelegenheid. De vraag is dan of de overheid niet moet ingrijpen in de sociale opbouw van deze wijken en buurten om de economische kansen te verbeteren.

Of concentratiewijken werkelijk zo'n fuik zijn, valt zeer te bezien (Kloosterman & Rath 1996). In het verleden kwam het wel vaker voor dat 'vreemdelingen' uit de lagere sociale klassen naar elkaar toe trokken en opeengepakt zaten in verpauperde buurten. Zo beschrijft De Jong (1986: 134) in zijn studie over Het Oude Westen in Rotterdam dat Brabanders vooral aan de zuidkant van de wijk woonden, terwijl Zeeuwen aan de noordkant neerstreken (zie ook Bouman & Bouman 1952). De concentratie in arbeidersbuurten van mensen 'met een andere cultuur' stond hun sociale mobiliteit allerminst in de weg, want zij zijn uiteindelijk volkomen opgegaan in de Rotterdamse samenleving, en dat in een periode waarin de overheid een heel wat bescheidener rol voor zich opeiste. De ervaringen in typische immigratielanden als de Verenigde Staten, Canada en Australië relativeren eveneens de sombere bespiegelingen, mits we een perspectief hanteren dat de duur van een kabinetsperiode overstijgt en we ons concentreren op de wederwaardigheden van immigranten (in plaats van op die van zwarte Amerikanen, zoals Tesser *et al.* ten onrechte deden).³ Onderzoekers daar hebben een meer ontspannen kijk op ruimtelijke concentraties van recente immigranten en kennen er zelfs allerlei voordelen aan

² In een recent rapport over sociale cohesie lijkt het SCP dit standpunt te herhalen (*de Volkskrant*, 5 juni 2002). Het bureau klaagt over groepen mensen die uit de boot vallen, zoals verwaarloosde kinderen, psychiatrische patiënten en Turken en Marokkanen die bij elkaar in een wijk wonen en daardoor weinig contact hebben met inheemse Nederlanders. Het is piktant dat die laatste groepen in veel andere studies juist worden beschreven als zeer hecht en met een hoge graad van onderling hulpbetoon. Voor het SCP drukken die contacten kennelijk slechts pathologie uit; alleen contacten met Nederlanders tellen. Ik moet er niet aan denken dat al die immigranten bij mij thuis over de vloer zouden komen.

³ Tesser *et al.* baseerden hun analyse op het theoretische gezichtspunt van William Julius Wilson (1987). De zwarte getto's van Chicago, die model hebben gestaan voor Wilson, zijn evenwel ook binnen de Verenigde Staten zowel wat betreft de ontstaansgeschiedenis als de mate van segregatie nogal atypisch, terwijl de toepassing van zijn theorie op de casus Nederland ook wordt gehinderd door de specifieke rol van de verzorgingsstaat. Overigens menen Musterd en Deurloo (2002) dat de situatie in Nederland in de verste verte niet lijkt op die in de Verenigde Staten.

toe, niet in de laatste plaats in sociaal-economisch opzicht (zie bijvoorbeeld Waldinger & Bozorgmehr 1996; Portes & Stepick 1993). Zij laten zich inspireren door inzichten uit de economische sociologie en wijzen op de economische betekenis van hechte sociale netwerken. Zulke netwerken, die deels etnisch geclusterd zijn, bestaan bij de gratie van onderling vertrouwen en solidariteit en vormen bronnen van sociaal kapitaal. Met dat sociale kapitaal kunnen economische partijen hun transactiekosten verlagen, bijvoorbeeld bij het snel en flexibel lenen van geld of rekruteren van personeel, en daarmee kunnen zij concurrentievoordelen behalen. De sociale netwerken hoeven niet perse aan een bepaalde buurt of wijk gebonden te zijn, in veel gevallen overstijgen zij zelfs die ruimtelijke grenzen, wat niet wegneemt dat ruimtelijke nabijheid de lokale ontwikkeling van sociaal kapitaal wel bevordert. Dat geldt des te eerder voor ondernemers die zich primair op etnische markten richten en voor wie ruimtelijke concentratie een belangrijke factor is bij het verkrijgen van economisch draagvlak. Het feit dat veel startende ondernemers zich bij uitstek in zulke wijken vestigen, is in dat licht niet zonder betekenis. Neem Toytown in Los Angeles (*The Economist*, 6 september 1997). Mede door de aanwezigheid van het hoofdkantoor van Mattel – van Barbie en Ken – is de speelgoedindustrie sterk in de stad vertegenwoordigd. De productie van goedkope speeltjes vormt een apart segment dat sinds halverwege de jaren tachtig in handen is van Chinese ondernemers. Deze ondernemers, het zijn er ruwweg vijfhonderd, zitten vlak bij elkaar in *downtown* Los Angeles. Hun competitieve voordeel behalen zij door een deel van de productie uit te besteden aan bedrijfjes van familieleden in China, waar de lonen zeer laag zijn. Mede omdat de ondernemers in dezelfde buurt zitten, kunnen zij profiteren van agglomeratie-effecten; informatie verspreidt zich snel, vakkrachten zijn altijd dichtbij en transport overzee is relatief goedkoop (ze huren gezamenlijk containers, waardoor ze kostenvoordeel behalen). Concentratie, zo laat dit voorbeeld zien, draagt bij tot ondernemerschap en werkgelegenheid. Het is de moeite waard na te gaan wat Nederland van dit voorbeeld kan leren.

De ervaringen uit het verleden of uit andere landen bieden vanzelfsprekend geen blauwdruk voor de huidige concentratiewijken. Maar ze laten wel zien dat een eenzijdige blik geen recht doet aan de economische potenties van zulke wijken. Veel hangt trouwens af van de specifieke lokale omstandigheden en die verschillen enorm van plaats tot plaats en van tijd tot tijd. Zo tonen Musterd en Deurloo (2002) aan dat geen enkele etnische groep een bepaalde buurt domineert, en dat Marokkanen weliswaar enigszins naar concentratie neigen, maar Turken en Surinamers zich langzaam maar zeker over de stad verspreiden. De auteurs beschouwen deze ‘ruimtelijke emancipatie’ voorzichtig als een teken van opwaartse sociale mobiliteit. Tot in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw stonden verkrotte buurten als Het Oude Westen in Rotterdam of Lombok in Utrecht op de nominatie gesloopt te worden. De Nederlandse gezinnen die dat konden, trokken weg en de opengevallen plaatsen werden ingenomen door gastarbeiders, rijksgenoten en studenten. De schrik zat er goed in toen hun concentratie de grens van 5%(!) oversteeg en er in de Rotterdamse Afrikaanderwijk zelfs ‘rassenrellen’ uitbraken. Voor de gemeente Rotterdam was dat aanleiding een spreidingsbeleid af te kondigen; een initiatief dat de Kroon uiteindelijk als zijnde in strijd met de

Grondwet vernietigde. Later kwam de gemeente met een plan voor ‘gebundelde deconcentratie’, waarbij de grens van 17% als ideaal werd omschreven. Ook dit beleid sneefde. Inmiddels ligt het stedelijke gemiddelde rond de 40% en nog steeds is de Maasstad ‘a fine place to be’. De gehanteerde streefpercentages – telkens weer op stellige toon en met een air van wetenschappelijkheid gepresenteerd – zijn uitermate arbitrair en onderstrepen hoezeer deze kwestie speelbal is van de waan van de dag. Groepen die enkele decennia geleden nog werden afgeschilderd als ‘niet te assimileren’ – onmaatschappelijke gezinnen, Indische Nederlanders, Spanjaarden en Italianen (Rath 1991) – blijken tot ieders tevredenheid toch een plekje onder de zon te vinden. Sterker, zij worden aan anderen tentoongesteld als navolgenswaardig voorbeeld.

In het huidige tijdsgewricht is het politiek correct te klagen over concentraties van immigranten en is het bon ton hartstochtelijk te pleiten voor spreiding. Voorzover dit laatste bedoeld is om mensen op vrijwillige wijze meer kansen op de woningmarkt te geven, is er niets aan de hand. Maar de teneur lijkt toch te zijn dat we de ‘ellende’ over het land moeten verspreiden, ongeveer zoals met varkensmest gebeurt. Het is beter de energie te richten op het naar boven halen en ondersteunen van de potenties die er wel degelijk zijn, en dat kan deels gebeuren door af te zien van een volkshuisvestingsbeleid dat spreiding beoogt.

Veel klachten over ‘oude wijken’ zijn terug te voeren op de teloorgang van oude sociale instituties als kerken, inkrimpingen in het club- en buurthuiswerk, bezuinigingen bij de reinigingsdienst en dergelijke. Maar daar staat tegenover dat veel buurten en wijken een grondige opknappbeurt hebben gekregen. Sommige buurten zijn als een feniks uit de as gerezen en blijken nu zelfs inheemse Nederlanders aan te trekken. Die komen af op de kwaliteit van de woningen, de gunstige ligging nabij het stadscentrum of op de aantrekkelijkheid van de ‘exotische’ multiculturele buurt (Bolt 2001). (De overheid of woningcorporaties bevorderen deze menging tot op zekere hoogte, bijvoorbeeld door duurdere woningen te bouwen.) Kosmopolitisch georiënteerde Nederlanders uit de betere sociale klassen brengen aldus een proces van *gentrification* op gang. Dit kan ongunstig zijn voor de woonkansen van lokale bewoners met een kleine beurs, maar strekt ongetwijfeld tot voordeel van de lokale middenstand. Het koopkrachtige publiek koopt immers goede lamsbout of, als men niet zelf wil koken, lekkere roti, het liefst om de hoek in de Kanaalstraat of de Eerste Middellandstraat. Of de bewoners van wijken als Kleinpolder of Kanaleneiland, met hun lelijke flats en magere winkelaanbod, hier veel mee opschieten valt te bezien. Maar het kan verkeren. In Berlijn genieten de woonkazers van de vroegere Duitse Democratische Republiek onder een deel van de bevolking onverwacht een zekere populariteit. En in Nederland sprak de Staatssecretaris van Volkshuisvesting zich kortelings nog uit over de suggestie om een deel van Almere als allochtone buurt in te richten.⁴ Zo’n idee haalt de vergezichten van de Studiegroep Bos schijnbaar iets dichterbij.

⁴ Vragen van het lid Kant (SP) aan de Staatssecretaris van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer en de minister voor Grote Steden- en Integratiebeleid over *de ontwikkeling van speciale buurten voor allochtonen in Almere*. Ingezonden 15 januari 2002. TK 2001-2002, Aanhangsel, pp. 1557-1558.

Turkse middenstand in Amsterdam Oost

4. Regulering en vermarkting

De Rotterdamse haven bruist dag en nacht van de activiteit. Zo voer op 14 januari 2002 de *Victorica Amazonica* uit met aan boord de Rotterdamse havenpersclub Kyoto die, eenmaal van wal, Hans Vervat uitriep tot Havenman van het Jaar. Het havenjournaliste zag in deze stuwadoor – die volgens het *Rotterdams Dagblad* (15 januari 2002) een kleinzoon is van opa Vervat – een ondernemer van het kaliber dat de Rotterdamse haven nodig heeft. Hij deinsde er niet voor terug om te investeren in een sector die onder druk staat. Feit is dat de Rotterdamse haven terrein verliest op het gebied van de overslag van containers. Nog geen vier maanden later werd onze Havenman van het Jaar op het politiebureau opgebracht (*Rotterdams Dagblad*, 27 mei 2002). Een ambtenaar van de Inspectie Verkeer en Waterstaat had hem gesommeerd te stoppen met het illegaal lossen van 175 ton vuurwerk, maar de gelauwerde stuwadoor verkoos daaraan geen gehoor te geven. Wat was het geval? Een van Vervats grootste klanten wilde in Rotterdam 1.200 containers lossen; de overige lading, waaronder Chinees vuurwerk, zou aan boord blijven. De lading vuurwerk, die niet bestemd was voor Nederland, was echter vele malen te groot, en bovendien had Vervat verzuimd de verplichte ontheffing aan te vragen. Na de ramp in Enschede had de Minister van VROM de vuurwerkregels aangescherpt, met als gevolg dat alle vuurwerk automatisch tot de zwaarste categorie wordt gerekend. Volgens de nieuwste richtlijnen, die verder gaan dan internationaal gebruikelijk is, mag aan boord van schepen die Nederlandse havens binnenlopen, maar drie ton van dat vuurwerk zijn geladen. Hoewel het Rotterdamse Havenbedrijf geen problemen zag, gelastte de Inspectie dat het lossen zou worden gestaakt en het schip terstond de haven zou verlaten. Uit de berichtgeving over dit incident blijkt echter dat er meer aan de hand was. De havenbaron fulmineerde al langer tegen de banjir van regels, inspecties en controles die, volgens hem, over de machteloze ondernemers wordt uitgestort. Een schip dat wel negentien verschillende inspecties moet ondergaan, was allang geen uitzondering meer.⁵ De vertragingen die hiervan het gevolg zijn, belopen soms enkele dagen, beweerde Vervat. De Rotterdamse haven, die geldt als een van de strengste van Europa, was daardoor al een aanzienlijke hoeveelheid lading kwijtgeraakt aan coulanter concurrenten als Antwerpen.

Het spreekt voor zich dat burgers moeten kunnen rekenen op een overheid die betrouwbaar is en de eigen regels vastberaden en zonder aanzien des persoons uitvoert of toepast. De gedachte dat de overheid voor Hans Vervat uit Rotterdam een uitzondering zou maken, kan op weinig bijval rekenen, zeker niet in het huidige maatschappelijke klimaat. Opmerkelijk is dat een bijdehande ondernemer die de regels niet zo nauw neemt en hier en daar wat ritselt, tot voor kort niet echt als een boef werd gezien. Het is nog maar een paar jaar geleden dat de krant van wakker Nederland op de voorpagina een lans brak voor een ondernemer die de Belasting-

⁵ Onder andere door de Rijksdienst voor de Keuring van Vlees en Vis (RVV), de Algemene Inspectiedienst van het Ministerie van Landbouw (AID), de Inspectie Verkeer en Waterstaat (IVW), de Keuringsdienst van Waren, de Rotterdamse Rivierpolitie, de Inspectiedienst Cultuurbezit, de Inspectiedienst Gezondheidszorg, de auteursrechtenorganisatie Bu-ma/Stemra en de Inspectiedienst van het Ministerie van Milieubeheer.

dienst voor miljoenen had getild en stelselmatig zwartwerkers en illegale vreemdelingen in dienst had. Dat de autoriteiten het lef hadden om Arie van der Valk en zijn familie aan te pakken, viel bij *De Telegraaf* duidelijk verkeerd. Familieleden van oom Arie, met name die uit Tiel, hebben intussen gemerkt dat ook bouwvoor-schriften dienen te worden nageleefd, zelfs als de officiële instanties zich slap opstellen. Tegenwoordig worden eigengereide ondernemers, zoals R. Bakker uit Enschede en J. Veerman uit Volendam, publiekelijk aan de schandpaal genageld, evenals de ambtenaren en politici die al dan niet in gemeen overleg met die ondernemers het algemene belang hebben verkwanseld. De discussie spitst zich toe op de kwestie van het gedogen. De teneur is dat de overheid niet moet verzaken, maar juist de eigen regels serieus moet nemen. Er wordt geroepen om *zero tolerance*, een begrip dat is komen overwaaien uit New York, de stad waar het sinds jaar en dag barst van de illegale naaiateliers en zowat geen enkele verkeersdeelnemer zich aan de regels houdt. Sommigen lijken Nederland te willen omvormen tot een soort van politiestaat die het Roemenië onder Ceaucesco naar de kroon moet steken.

De vraag naar overheidsregulering wordt, curieus genoeg, gesteld in een tijdsge-wricht waarin diezelfde overheid de toevlucht tot de markt zoekt voor het oplos-sen van allerlei maatschappelijke problemen. Of het nu gaat om openbaar vervoer, telecommunicatie, energievoorziening, gezondheidszorg of volkshuisvesting, het verschaffen van werkgelegenheid aan marginale groepen of het revitaliseren van vervallen buurten, het heil moet van de markt komen. Ondernemers zullen zonder aarzeling bevestigen – of anders doet *The Economist* het wel – dat het vrije onder-nemerschap de publieke zaak dient, omdat ondernemers bepaalde zaken nu een-maal veel efficiënter kunnen regelen dan suffe ambtenaren. Als geen ander zouden zij in staat zijn te zorgen voor een krachtig groeiende economie, een dynamisch ondernemingsklimaat en een gunstige ontwikkeling van de werkgelegenheid. De overheid, sterk beïnvloed door het neoliberale gedachtegoed, lijkt dit gezichtspunt tot op zekere hoogte te omarmen, want zij dereguleert en draagt uiteenlopende ta-ken aan de markt over. Marktwerking was het devies van de laatste kabinetten. Laat ik eerst ingaan op de kwestie van regulering. Regulering heeft betrekking op de toegang tot markten en de voorwaarden waaronder binnen die markten transac-ties kunnen plaatsvinden. Hoewel niet iedereen het wil geloven, is elke economie op de een of andere manier gereguleerd, en dat is maar goed ook want anders zou het een chaos worden. Zo zorgt regulering ervoor dat marktpartijen afspraken na-komen over de levering van goederen of diensten, om iets te noemen. Het is echter een misverstand te denken dat regulering alleen van de overheid komt. Regulering moet niet worden verward met wetgeving, ofschoon wetgeving wel een vorm van regulering is (Engelen 2001; zie ook Rath 2002). Ook niet-gouvernementele acto-ren produceren (vrijwillig) vormen van regulering die verschillen van plaats tot plaats en van sector tot sector.

Neem de TCA te Amsterdam. Deze taxicentrale was gebonden aan regels van de gemeente Amsterdam, maar had daarnaast ook eigen (informele) regels ingesteld voor de verdeling van taxivergunningen. Of neem de ambulante handel. Markt-meesters, die de alledaagse tenuitvoerlegging van gemeentelijk marktregels en voorschriften in handen hebben, verdelen de marktkramen op basis van anciënni-

teit (Kehla *et al.* 1997). Nieuwkomers kunnen hooguit als ‘meeloper’ een plaats verwerven indien een vaste plaatshouder niet komt opdagen; voor een vaste plaats geldt een wachttijd die soms wel tot vijftien jaar kan oplopen. Menig ‘oude’ ondernemer heeft zijn vrouw, kinderen en andere familieleden op de wachtlijst geplaatst en manipuleert op die manier de toedeling van marktkramen. Dit illustreert overigens het gegeven dat regulering in veel gevallen in het belang is van gezeten ondernemers. Zij schermen op die manier hun markt af en sluiten nieuwkomers uit.

Het zij benadrukt dat regulering ook bestaat in domeinen waar regulering in de strikte zin van het woord onmogelijk is. Zo zijn informele of criminele economieën eveneens gereguleerd, zij het niet door regels van de overheid, maar door niet-gouvernementele equivalenten (Epstein 1994). Te denken valt aan morele regels, zoals de verplichting om familieleden te allen tijde te helpen, of meer met sancties omgeven rechttoe-rechtaan regels over het nakomen van afspraken. Thea Moear, die jarenlang de rechterhand was van gangsterbaas Klaas – de dominee – Bruinsma, zou een hele reeks van liquidaties uit naam van Bruinsma op haar geweten hebben. De slachtoffers werden gestraft omdat zij op de een of andere manier de erecode hadden geschonden en het vertrouwen van de ‘dominee’ verraden.⁶ Brave burgers mogen deze praktijk verafschuwen, maar Moear betoogt dat de slachtoffers er zelf om hadden gevraagd en bovendien voor de gevolgen waren gewaarschuwd. Een man een man, een woord een woord, zo simpel ligt het. Een televisiereporter, voor wie moordestafettes duidelijk niet de gewoonste zaak van de wereld waren, legde Moear in mei 2000 het vuur aan de schenen, maar de vrouw was onaangedaan. ‘Wat zou u dan zelf hebben gedaan?’, antwoordde ze de verbouweerde journalist. Zoveel was duidelijk: de bende van Bruinsma hield er eigen, niet-gouvernementele manieren van regulering van de hasjhandel op na, waarin weinig ruimte was voor gedogen.

Een tweede misverstand is dat regulering alleen maar bestaat uit geboden en verboden. Er zijn uiteraard wel ‘strafregels’, zoals Hans Vervat merkte, of anders wel de houders van de horeca-etablisementen die met een anti-kroegenbeleid te maken kregen. Maar naast deze *sticks* zijn er ook, wat Engelen (2001) noemt, *carrots* en *sermons*. Onder *carrots* vallen bijvoorbeeld financiële beloningen als belastingkortingen of subsidies, terwijl onder *sermons* zedenpreken en andere zachte vormen van aandrang vallen. Allerlei vormen van positieve actie, inclusief het verlenen van steun (subsidies, faciliteiten enzovoort) aan nooddrufelige buurten, regio’s of sectoren, maken deel uit van regulering, aangezien ze invloed hebben op de toegang tot markten en op de voorwaarden waaronder binnen die markten transacties kunnen plaatsvinden. En in feite is ook gedogen – de beslissing om bepaalde regels niet volledig toe te passen – een vorm van regulering. Wie door middel van ingrepen in de regulering bijvoorbeeld wil bewerkstelligen dat ondernemers in de buurt meer ruimte krijgen, moet derhalve kiezen uit een heel palet van directe en indirecte instrumenten. Die keuze, laat dat duidelijk zijn, is eerst en vooral politiek bepaald.

⁶ http://www.groene.nl/2000/0020/rz_godmother.html.

In het begin van de jaren tachtig, toen de economie razendsnel achteruit holde en de werkloosheid tot ongekende hoogte steeg, schoten in Amsterdam de confectiebedrijven als paddestoelen uit de grond, vooral in De Pijp en het westelijke deel van de stad (Raes *et al.* 2002). Gaandeweg bleek dat niet alle naaiateliers zich aan de regels hielden; ondernemers verzuimden belastingen en premies af te dragen, lieten illegale vreemdelingen en zwartwerkers betaald werk uitvoeren, en zo meer. De gemeente Amsterdam kreeg dit in de gaten, maar de verantwoordelijke wethouder zag ervan af om in te grijpen. Hij redeneerde dat deze ondernemers een stevige bijdrage leverden aan het verschaffen van werkgelegenheid aan uiterst kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt, iets dat de gemeente zelf niet goed lukte. Verder speculeerde hij erop dat die naaiateliers ervoor konden zorgen dat de hoofdstad weer het centrum van de confectie-industrie in Nederland werd. De renaissance van de confectie-industrie zette inderdaad door, maar formalisering bleef uit. De landelijke overheid ging zich met de sector bemoeien, en wist de (formele) industrie zover te krijgen tot zelfregulering over te gaan, onder andere door het uitgeven van garantiecertificaten. De effecten van deze indirecte regulering waren echter gering. De atelierhouders zeiden gedwongen te zijn illegalen in dienst te nemen, omdat ze nergens gekwalificeerde werkkrachten konden krijgen. Daarop nam het Arbeidsbureau het initiatief tot een scholingsproject voor werklozen. Het initiatief strandde omdat de confectionairs niet wilden (of konden) garanderen dat zij de werkloze cursisten aan het eind van de rit in dienst zouden nemen. In 1994 ten slotte werd de Wet Ketenaansprakelijkheid op de confectie-industrie van toepassing verklaard en werden multidisciplinaire *hit-and-run*-teams gevormd die het ene na het andere atelier controleerden. De controles (en de eventuele vervolging door justitie) brachten de sector uiteindelijk de genadeklap. De rijksoverheid had niet uitsluitend repressieve maatregelen in petto, maar de niet-repressieve gingen in het geweld van het Confectie Interventie Team (CIT) ten onder. Interessant is dat de gemeente Amsterdam met tegenzin en pas na grote druk vanuit Den Haag volgde, iets wat het politieke karakter van regulering onderstreept. De gemeente had tot dan toe prioriteit gelegd bij het vervolgen van ondernemers die in hun buurten voor overlast zorgden.

Deze casus illustreert de complexiteit en ook de dynamiek van regulering. Het CIT claimde achteraf de *Werdegang* van de loonconfectie-industrie – implicerend dat alleen repressieve maatregelen werken – maar die claim is niet helemaal gegrond. De sector was zwaar oververzadigd en daarnaast was de concurrentie uit Oost-Europa na 1989 gigantisch toegenomen, zodat een sanering hoe dan ook zou hebben plaatsgevonden. Waar het CIT wat makkelijk overheen stapt, is dat met de controles van naaiateliers ook vele koffiehuisen en restaurants, die het personeel van koek en zopie voorzagen, in de problemen kwamen. De vraag is of een minder repressieve aanpak niet beter geweest was voor de lokale economische structuur. Aan de ene kant is het zo dat veel ondernemers en werknemers illegaal waren en zij derhalve formeel geen spelers waren op het lokale toneel. Aan de andere kant hebben legale ondernemers schade ondervonden van de aanpak van fraude en illegaliteit. Bovendien heeft de schoonmaakoperatie mensen gestraft die ondernemingsgezindheid en bereidheid tot hard werken aan de dag legden, terwijl de ontwikkeling van de lokale economie met zulke eigenschappen juist gebaat is.

Verlaging en vereenvoudiging van de belastingen, afschaffing van de vestigingswet voor vrijwel de meeste sectoren – voor een enkele sector gelden nog specifieke regels, bijvoorbeeld wanneer de volksgezondheid in het geding is – en dergelijke hebben de drempels voor het ondernemerschap over de gehele linie verlaagd, en een spectaculaire stijging van het kleine ondernemerschap tot gevolg gehad. Bij tijd en wijle vindt discussie plaats over de vraag of voor achterstandswijken een specifiek regime zou moeten gelden, zodat het ondernemerschap en de werkgelegenheid in die wijken nog meer kansen krijgen. De gedachte is dan dat gerichte deregulering en ondersteuning de lokale economie extra zouden stimuleren, zoals dat ook wel is gebeurd in zwakke regio's of sectoren. In Groot-Brittannië, Frankrijk en vooral de Verenigde Staten zijn in de afgelopen twintig jaar op betrekkelijk grote schaal economische stimuleringsgebieden ingesteld (Kloosterman *et al.* 1997a). De resultaten zijn evenwel niet eenduidig. Weliswaar werd in diverse onderzoeken een groei van de werkgelegenheid aangetoond, maar die groei bleek voor een belangrijk deel terug te voeren op ('administratieve') verplaatsingen van bedrijven. Terwijl in Groot-Brittannië de plannen op een laag pitje werden gezet, ging men in de Verenigde Staten *in full swing* aan de slag. Eerst onder Reagan in de vorm van *enterprise zones*, later onder Clinton in de vorm van *empowerment zones*. Clintons *empowerment zones* gingen verder dan deregulering alleen. Ze steunden op het beginsel dat (achtergestelde) bevolkingsgroepen op sociaal, politiek en economisch gebied versterkt en verzelfstandigd moesten worden. In de uitvoering kregen niet alleen de helden van het vrije ondernemerschap een rol, maar ook de lokale overheid, buurtorganisaties, onderwijsinstellingen en religieuze instellingen.

Een en ander klinkt mooi, maar ook hiervan is het succes discutabel. Om te beginnen was het domein van deregulering tamelijk beperkt. Om voor de hand liggende redenen werden de wetten en regels op het terrein van milieu, arbeidsbescherming, gezondheid, veiligheid, kinderarbeid en minimumloon niet versoepeld. Deregulering was er vooral in de fiscale sfeer, maar om van de voordelen te kunnen genieten, moesten bedrijven een hoop administratieve rompslomp op de koop toenemen. Verder bleek de instelling van deze zones tot bestuurlijke problemen te leiden, die deels te maken hadden met de concrete afbakening ervan. Zelfs als we deze bezwaren kunnen omzeilen, is het nog de vraag of de Amerikaanse ervaringen zomaar naar Nederland kunnen worden overgepland. Feit is dat de sociale deprivatie in de Verenigde Staten groter is en sterker in bepaalde buurten is geconcentreerd, en dat allerlei voorzieningen – anders dan in de Nederlandse verzorgingsstaat – niet tot het 'basispakket' worden gerekend, zoals gesubsidieerde opvang van kinderen en zwervers en schone en goedverlichte straten. Het blind kopiëren van dit soort programma's moet al met al worden afgeraden.

In een studie naar de effecten van deze programma's voor het kleine ondernemerschap relativieren Kloosterman *et al.* (1997b) het eventuele succes van 'kansenzones' of hoe zulke experimenten ook worden gedoopt. Zij suggereren het heil te zoeken in het beschikbaar stellen van goedkope bedrijfsruimte, het versterken van economisch relevante sociale netwerken, het vergroten van de betrokkenheid van economische partijen als banken, bedrijfsschappen en brancheorganisaties, en het

transparanter maken van de bureaucratie. Het is duidelijk dat op deze terreinen nog heel wat verbetering mogelijk is. Zo laten banken het vaak afweten als het gaat om het verstrekken van kredieten aan startende ondernemers, hun hoopgevende beweringen in marketingcampagnes ten spijt (Wolff & Rath 2000). Zo ook geven brancheorganisaties en bedrijfschappen vaak niet thuis als het gaat om de belangen van kleine ondernemingen in achterstandsbuurten, zeker als de eigenaar een immigrant is.

Zoals gezegd ziet de overheid zich niet meer als de alleswetende regelaar, maar steeds meer als de regisseur die in nauw overleg en in onderlinge samenwerking met private partijen werkt aan het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. Dat zien we bijvoorbeeld terug in de aanpak van de buurteconomie, waar een reeks van particuliere ondernemingen een deel van de uitvoering voor haar rekening neemt. Zij sluiten een contract af met de overheid voor de duur van een paar maanden of een paar jaar, waarin zij zich vastleggen op vooraf afgesproken doelstellingen. Kennelijk heeft de overheid de expertise niet meer in huis of verwacht zij dat deze bedrijven efficiënter vorm kunnen geven aan de uitvoering van onderdelen van het beleid. Wat ongetwijfeld ook meespeelt, is dat deze bedrijven maar kortstondig in het veld actief zijn; ze werken namelijk vrijwel altijd op projectbasis. Het aanbesteden van projecten verschaft de overheid zeker de nodige flexibiliteit, maar het valt te bezien of dit een adequate aanpak is. In een beschouwing over de sociale vernieuwing laten Reijndorp en Van der Zwaard (1996) zich schamper uit over de 'projectencarrousel', een karakterisering die ook van toepassing is op het onderhavige beleidsterrein. Projecten, laat staan een opeenstapeling van projecten, zijn niet alleen ad hoc en weinig structureel, ze gaan ook gepaard met een slijtageslag onder de professionals. Elk project vergt immers een nieuwe organisatie met nieuwe mensen die zich in de materie moeten inwerken en in het circuit moeten thuisraken. Tegen de tijd dat ze de slag te pakken hebben, gaat de fluit en moeten ze alweer stoppen. Het team gaat uit elkaar, op weg naar een volgend project. En dan begint het feest van voren af aan met het opzetten van een nieuwe organisatie, het ontwerpen van briefpapier en visitekaartjes met hippe logo's enzovoort. Voor de afnemers van hun diensten – de doelgroep – is het evenmin een pretje. De bureaucratie is al ingewikkeld, maar zij ontdekken daarenboven telkens weer andere organisaties die hen telkens op andere terreinen willen helpen.

De versnippering van het beleid, en daarmee ook de ondermijning van efficiency, wordt nog eens versterkt door de eindeloos doorgedreven decentralisatie. De rijksoverheid delegeert taken aan de gemeentelijke overheid, en binnen Amsterdam en Rotterdam wordt een deel van die taken dan weer gedelegeerd aan deelgemeenten. En elke lokale bureaucratie wil zich natuurlijk bewijzen. Dat lijkt mooi, maar ook dat versterkt het ad hoc karakter van het beleid. Diverse lokale overheden laten aspecten van de buurteconomie onderzoeken, maar hebben uiteraard slechts beperkte fondsen beschikbaar. Hoewel dit kansen biedt aan kleine bureaus, is de opbrengst pover, mede omdat de gespecialiseerde kennis vaak ontbreekt. Toen de rijksoverheid en de gemeente Amsterdam druk doende waren de loonconfectie-industrie te saneren, omdat naar hun oordeel in de formele economie geen markt was voor kleine naaiateliers, besteedde de deelgemeente Kralingen-Crooswijk in Rotterdam doodgemoedereerd een flink bedrag aan het verrich-

ten van een onderzoek naar de mogelijkheid voor het opzetten van kleine gesubsidieerde naaiateliers. De deelgemeente concludeerde op basis van het onderzoeksrapport dat er ruimte was voor twee ateliers...

Met de verregaande decentralisatie wordt daarnaast voorbijgegaan aan het feit dat bepaalde vraagstukken of oplossingen niet op het laagste ruimtelijke of bestuurlijke niveau gelokaliseerd zijn. Sommige vraagstukken of oplossingen worden als een dode rat van het ene naar het andere bureau geschoven. Zo was er ooit het idee om het ondernemerschap van immigranten te ondersteunen met een kennis- en expertisecentrum. Intermediaire kaders zouden daar gerichte informatie en advies moeten krijgen. Welnu, met subsidie van het Ministerie van Economische Zaken werd in 1997 het landelijke project MOTOR gearachuteerd. Het project – tijdelijk uiteraard – kwam moeizaam op gang, mede door problemen bij de afstemming met andere organisaties die zich hadden gespecialiseerd in ondersteuning van startende ondernemers. Toen het project eindelijk een beetje draaide, draaide het ministerie de geldkraan dicht en spoelde zo de opgebouwde expertise door de gootsteen weg. Intussen had de gemeente Amsterdam, met subsidie uit Brussel, ook een kennis- en expertisecentrum opgericht: EMPORIUM. Met veel geld bouwde EMPORIUM een website waarop veelsoortige informatie op een handige manier bij elkaar gebracht werd. Eind 2000 liep ook dit project af en toen begon de litanie. De gemeente Amsterdam, die het landelijke project weliswaar had geïnitieerd, oordeelde nu dat zij niet voor een landelijk project hoefde te betalen. Het Ministerie van Economische Zaken, dat toch al weinig zag in bijzondere aandacht voor etnische ondernemers, verwees fijntjes naar het Grotestedenbeleid. Diens ambtenaren begroetten EMPORIUM enthousiast, maar lieten weten geen subsidie te kunnen verlenen, aangezien het ministerie dit aan lagere overheden overliet. En zo was de vicieuze cirkel rond. Inmiddels heeft EMPORIUM, na een stilstand van ruim een jaar, van de gemeente toch voor een beperkte periode wat subsidie gekregen om het intussen sterk uitgeklede project voort te zetten, tot de carroussel opnieuw moet gaan draaien.

Veel beluizen zijn in handen van etnische ondernemers

Tot dusver heb ik het steeds over projecten gehad die de overheid aan particuliere bedrijven uitbestedt, maar er zijn ook bedrijven die zelf een rol voor zich opeisen. Uit cijfers van het Ministerie van Economische Zaken zou blijken dat pakweg de helft van de kleine bedrijven zich bezighoudt met maatschappelijk ondernemen (Driessen 2002), waarmee nog niet is gezegd dat zij niet bovenal en op de eerste plaats op hun winst- en verliescijfers letten. Er is zelfs een landelijk bedrijvennetwerk, Samenleving & Bedrijf (waarin vooral grote jongens als Coca Cola, de Rabobank en Ahold zitten), dat met steun van het Ministerie van Economische Zaken en het Grotestedenbeleid lokale ondernemers stimuleert om maatschappelijk verantwoord te ondernemen. Onder deze noemer vallen de meest uiteenlopende zaken, en dat leidt wel enigszins tot inflatie. Een bedrijf dat kinderopvang regelt voor het personeel en lokale activiteiten sponsort, kan goede sier maken, ook al zou het stelselmatig weigeren om Marokkaanse stagiaires uit het VMBO op te nemen.

In een korte beschouwing over dit thema stelt Driessen (2002) dat lokale bestuurders het maatschappelijk verantwoord ondernemen kunnen stimuleren door zich bij beleidsplannen of nieuwe investeringen af te vragen welk belang bedrijven daarbij hebben. Zij werkt dit helaas niet verder uit. Het lijkt mij dat bestuurders zich ook moeten afvragen welke bedrijven in hun belang worden geschaad, want het is niet zo dat maatschappelijk verantwoord ondernemen een wondermiddel is, een elixer dat voor iedereen alleen maar goede dingen voortbrengt. Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Koninklijke Ahold heeft met diverse gemeenten afspraken gemaakt over de revitalisering van buurteconomieën, wat op zichzelf lofwaardig is. De supermarkt van Albert Heijn vormt een populaire trekker die een brede groep consumenten aanspreekt. De vraag is echter wat er gebeurt met de middenstand in de directe omgeving. Kunnen die kleine ondernemers profiteren van de

aantrekkingskracht van AH en meer consumenten naar hun nering lokken? Of verliezen zij de concurrentieslag met het grootwinkelbedrijf, zoals zoveel middenstanders al overkomen is die niet konden profiteren van schaalvoordelen en die minder politieke invloed konden mobiliseren? De bemoeienis van Ahold maakt nog een andere kwestie expliciet, namelijk of het heil vooral moet worden gezocht in de versterking van de middenstand of in het vergroten van de werkgelegenheid. Volgens sommigen, zoals Bates (1993), maken kleine ondernemers die (te) weinig in hun mars hebben toch geen schijn van kans. Hij meent dat zij in alle opzichten beter af zijn met een betaalde baan, bijvoorbeeld op de groenteafdeling van AH. Of de buurt ook beter af is met een verschaald winkelaanbod, bespreekt Bates niet.

Steeds vaker nemen uiteenlopende partijen, zoals de overheid, gevestigde ondernemers en beheerders of eigenaren van onroerend goed, gezamenlijk verantwoordelijkheid voor de uitvoering van een detailhandelsbeleid. Dit lokale corporatisme, zoals Choenni (2000) het noemt – Driessen (2002) prefereert de term lokaal *partnership* – zorgt ervoor dat een winkelgebied zich op een bepaalde ‘gewenste’ manier ontwikkelt. De betrokken partijen benoemen straat- of centrummanagers die zorgen voor gewenste invullingen, bijvoorbeeld bij leegstand. In sommige gevallen – denk aan het City Mondial-gebied in Den Haag – scheidt het lokale *partnership* nieuwe kansen voor kleine ondernemers, maar in andere gevallen werpt het slechts barrières op. Niet-kapitaalkrachtige ondernemers lopen het risico het onderspit te delven, omdat zij buiten de onderhandelingen worden gehouden of omdat de prijzen van winkelpanden voor hen veel te hoog zijn. Zo heeft zich in een verlaten supermarkt in de Bijlmer een handvol micro-ondernemers gevestigd. De een handelt in muziekcassettes en CD's, de ander verkoopt stoffen, en de volgende scharrelt wat met levensmiddelen. De onderneminkjes zijn van elkaar gescheiden door kippengaas, de oppervlakte is minuscuul en de omzet vermoedelijk navenant klein. Maar ze bestaan wel. Het pand staat op de nominatie om gesloopt te worden. De ondernemers kunnen, in beginsel, wel naar het nieuwe winkelcentrum, maar voorzover het lokale *partnership* hun ruimte aanbiedt, kunnen zij de hoge huren onmogelijk betalen. Daarmee wordt een reeks van kleine initiatieven in de kiem gesmoord. Of deze micro-ondernemers de loftuitingen van *The Economist* aan het adres van het Nederlandse ondernemingsklimaat met liefde omarmen, valt zeer te bezien. Inderdaad, bij het maken van beleidsplannen moeten gemeenten zich afvragen welke belangen bedrijven daarbij hebben.

5. Culturele processen en ‘place marketing’

Het perspectief op ondernemerschap en werkgelegenheid in de buurt hangt, zoals hierboven al wel bleek, samen met de sociale opbouw van de buurt of wijk en met de manier waarop de (buurt- of wijk)economie wordt gereguleerd. Economische ontwikkeling is evenwel niet alleen ingebed in sociale en politieke structuren, maar ook in culturele. Dat laatste wordt algemeen onderkend door stadsontwikkelaars en *place marketers*, die hun stad op een aantrekkelijke, spannende, cultureel rijke, sportieve en kosmopolitische manier trachten te ontwikkelen en profileren. Zij hopen op die manier meer bezoekers én investeerders naar de stad te krijgen. Op kleinere schaal geldt dit uiteraard ook voor buurten en wijken. Twintig jaar geleden gold de Londense wijk Brixton, met haar vervallen woningen, rotzooi op straat en rondhangende ongerepte types, als een onwelkome plek. Het was een verzamelaarsplaats voor mensen uit de laagste sociale klassen, ook immigranten, die ongemeen zwaar te lijden hadden van de economische crisis uit die tijd. De sociaal-economische uitzichtloosheid, het wijdverbreide racisme en de conflicten met de politie vormden een gevaarlijk mengsel dat daadwerkelijk tot ontploffing kwam. Er braken verschillende malen rellen uit en passanten werden zonder dralen getraakteerd op een molotovcocktail. Nu, zoveel jaren later, is er veel veranderd en blijkt Brixton een toeristenmagneet. Er is een keur aan exotische winkels en restaurants, de verhoudingen met de politie zijn verbeterd, het regulerende kader is (vooral onder Thatcher) drastisch gewijzigd en de economie is spectaculair gegroeid. Maar dat verklaart nog niet waarom uitgerekend Brixton aan populariteit gewonnen heeft. Een en ander heeft zonneklaar te maken met het veranderde beeld van de wijk, met de veranderde smaak van de *mainstream*, met de opvatting van smaakmakers dat Brixton trendy is, kortom met veranderingen in het culturele klimaat.

We hoeven niet eens met de boot naar Engeland te gaan om dit verschijnsel waar te nemen. Neem het gebied rond de Zeedijk in Amsterdam (Rath 2002). Ook daar was het twintig jaar geleden een zootje. Het was het domein van zwervers en vagebonden, van dronkaards en hoerenlopers, van junkies en ander gespuis, in ieder geval geen plek waar eerbare burgers graag kwamen. En de sukkel die dat wel deed, liep een groot risico gerold te worden. Onder burgemeester Van Thijn werden veranderingen ingezet, mede omdat een duur hotel wilde investeren aan de Prins Hendrikkade, aan de kop van de Zeedijk. De Zeedijk, de Nieuwmarkt, de Warmoestraat en omringende grachten, straten en stegen werden letterlijk en figuurlijk schoongeveegd. Hoewel de overlast zich naar elders verplaatste, en er wat dat betreft geen echte oplossing voor de problemen werd geboden, werd de Zeedijk allengs een aangenamer plek, zeker toen ook de straten opnieuw werden ingericht en het buurtbeheer ter hand werd genomen. Door gezamenlijke inspanning van Chinezen uit de buurt verrees de Fo Quan Shan-tempel, een boeddhistische tempel, die zelfs door Koningin Beatrix werd geopend. Vandaag de dag lopen talloze bezoekers over de Zeedijk. Sommigen banen zich haastig een weg naar de nevengelegen Wallen, maar anderen worden aangetrokken door de charmes van het Amsterdamse Chinatown. Er waren altijd wel Chinese bedrijven in de buurt – om precies te zijn sinds 1911, toen de eerste stakingsbrekers zich in de Binnen

Bantammerstraat vestigden – maar de laatste jaren heeft de concentratie van deze bedrijven een enorme vlucht genomen. Het gaat kennelijk erg goed, want lokale ondernemers hebben samen met banken uit Taiwan het plan opgevat er een compleet nieuw zakencentrum op te zetten. Dankzij hun inspanningen kan de hoofdstad zich meten met echte grote steden als Londen, New York, San Francisco en Sydney, die zich sinds jaar en dag laten voorstaan op hun eigen Chinatown. Al deze veranderingen worden gereflecteerd in toeristengidsen, glossy magazines en op het internet. Onlangs leverde een zoekactie met de zoekmachine van Google en met de trefwoorden ‘Amsterdam’ en ‘Chinatown’ niet minder dan 12.000 hits op, waarvan slechts enkele honderden in Nederlandstalige pagina’s. Voorwaar een flink getal – vergelijk de combinatie ‘Amsterdam’ en ‘Stedelijk Museum’, die leverde 18.000 hits op – dat wijst op een behoorlijke internationale reputatie. Dit laatste is van belang, want zonder dat het publiek aanwijzingen krijgt over de aantrekkelijkheid van dit gebied en zonder dat dit publiek hiervoor ontvankelijk is, zal er niemand komen, hoe keurig de Zeedijk ook wordt aangeveegd.

Wat deze gevallen duidelijk maken, is dat er brood zit in het transformeren van de buurt of wijk tot een soort van *themepark*. De lokale economie drijft dan niet zozeer op het aantrekken van naaiateliers of speelgoedproducenten of op het samenwerken met grootwinkelbedrijven, maar op het commodificeren van culturele eigenschappen. Die commodificatie spreekt (lokale en internationale) funshoppers, toeristen en investeerders aan en levert nieuwe kansen voor ondernemerschap en werkgelegenheid. De betrokkenen kunnen op die manier bovendien aansluiting vinden bij de nieuwe economie, waarin toerisme en vrije tijd een van de snelst groeiende sectoren vormen. Die sector biedt kansen aan een breed spectrum van ondernemers en werkkrachten, namelijk aan mannen en vrouwen, inheemsen en immigranten, hoog- en laagopgeleiden, die er samen voor kunnen zorgen dat de stad aantrekkelijk(er) wordt voor internationale investeerders (Fainstein & Judd 1999).

Fo Quan Shan Tempel op de Zeedijk, Amsterdam

In de huidige kenniseconomie hebben klassieke vestigingsfactoren als de ligging nabij grondstoffen of transportroutes aan betekenis ingeboet. Postindustriële steden, die opereren in de globale economie, moeten het veel meer hebben van hun aantrekkelijkheid voor kenniswerkers. Het culturele erfgoed, culturele diversiteit en stedelijk toerisme zijn in die context belangrijke componenten van hun culturele kapitaal (Lash & Urry 1994), en sommige buurten kunnen dat bieden. Op die manier maken lokale ondernemers, zoals die op de Zeedijk, deel uit van grotere economische verbanden. Zij zorgen als het ware voor *globalization from below* (Henry *et al.* 2000). Let wel: deze potenties hoeven niet per se in bepaalde buurten verankerd te zijn. Ook festivals als Sail Amsterdam, de Pasar Malam, de Dance Parade, het Kwakoefestival en het Zomercarnaval vormen toeristenmagneten en dragen bij aan het verwezenlijken van economisch potentieel.

Niet alle buurten of wijken hebben die potentie en voorzover dat wel het geval is, moet eerst aan een aantal voorwaarden worden voldaan (Rath 2002). Ten eerste moet een buurt of wijk deel uitmaken van een grotere toeristenindustrie. Indien dat niet het geval is, zoals in Veendam, en er hoe dan ook weinig bezoekers en toeristen in de buurt zijn, dan wordt het erg lastig om iets van de grond te krijgen. In steden als Amsterdam, Rotterdam of Den Haag, waar het altijd druk is, kunnen bezoekers en toeristen zulke buurten ‘meenemen’ in hun programma. Ten tweede moet de infrastructuur optimaal zijn; goede verbindingen, heldere bewegwijzering en vooral een minimale kans op criminaliteit zijn wezenlijk. Ten derde moeten in ieder geval de smaakmakers de weg naar deze gebieden hebben gevonden en hun waardering uitdragen. Zukin (1991) wijst wat dat betreft op de cruciale betekenis van wat zij vagelijk aanduidt als de *critical infrastructure*. Daarmee verwijst zij naar een breed spectrum van kenniswerkers die culturele productie en consumptie ontwerpen en beïnvloeden. De culturele smaakmakers identificeren ‘relevante’ culturele producten, geven er betekenis en autoriteit aan, en leiden en vormen aldus de smaak van de massa. Hun aanwijzingen zijn te vinden in de *Holland Herald*, op internet, in de etalages van de Bijenkorf, in reisgidsen en noem maar op. Denk eens in wat er gebeurt als de cast van Goede Tijden Slechte Tijden het Maleisische restaurant Wau op de Zeedijk frequenteert, een hele meute zal weldra hun voorbeeld volgen. Het restaurant had trouwens al groot succes nadat culinair journalist Johannes van Dam een juichende recensie in het *Parool* schreef. Dit laat zien dat economische kansen niet slechts voortkomen uit vraag en aanbod, maar mede worden bepaald door culturele processen.

Chinese supermarkt in een oud Hollands pand

Sommige steden hebben dat goed door. In Rotterdam wordt gesproken over de vraag of grote winkelstraten in Delfshaven zich scherper zouden moeten profileren als een lustoord voor mediterrane vertier. De aanwezigheid van Turkse, Marokkaanse en andere mediterrane bedrijven zou versterkt moeten worden en op flamboyante wijze uitgevent. De Middellandstraat wordt dan Middellandse Zee Straat.⁷ Voor het gebied rond de Kruiskade worden ook plannen uitgedroefd (De Gruiter 2000). Aan de kop van de Kruiskade bevindt zich een concentratie van Chinese bedrijven, die accent zou moeten krijgen door de aanpassing van het straatmeubilair en door de plaatsing van een reusachtige poort. Verderop zitten veel Surinaamse bedrijven en ook die zouden nadrukkelijker op de voorgrond moeten treden, opdat meer bezoekers van buiten de buurt daar hun inkopen gaan doen. (In de Maasstad wordt overigens ook al gesproken over het idee om de oude Boulevard Zuid om te toveren tot een Klein Anadolü.) In Den Haag is men hiermee het verst. Onder de noemer City Mondial is een aansluitende reeks van winkelgebieden opgeknapt, elk met een eigen (Turks, Chinees of ander) profiel. Tegelijkertijd is een enorme marketingcampagne op gang gekomen, met een speciaal boek, een speciale website,⁸ en een aanbod van georganiseerde dagtochten. Aldus worden bezoekers op een prettige en veilige manier uitgenodigd om zich eens buiten de platgetreden paden van het Noordeinde en de Spuistraat te wagen, en een ommetje te maken via de Wagenstraat en de Paul Krugerlaan. Voor de economie in die buurten is dat een zegen.

⁷ Met dank aan Benji de Levie voor deze informatie.

⁸ <http://www.citymondial.nl/>.

6. Conclusies

Hoe kunnen we de economische potenties van wijken en buurten optimaliseren, en hoe kunnen we bevorderen dat die potenties inderdaad worden waargenomen en benut? Een definitief antwoord kan ik niet geven, maar ik weet wel dat enkele factoren in samenhang met elkaar een rol spelen, zoals de infrastructuur van de wijk of buurt, de samenstelling van de bevolking, de regulering van de economie, de verhouding tussen de overheid en de markt, en de normatieve opvattingen over het aanbod van goederen en diensten. Dit is vanzelfsprekend geen uitputtende lijst, zo iemand al in staat zou zijn zo'n lijst te produceren. In het hiernavolgende passeren deze aspecten (nogmaals) de revue en geef ik commentaar, deels op basis van theoretische inzichten, deels op basis van empirische feiten en deels op basis van mijn persoonlijke voorkeur. Tevens vraag ik me af welke lessen we kunnen trekken voor het overheidsbeleid.

Om met het laatste te beginnen: veel hangt af van de rol die de overheid voor zichzelf opeist. De teneur van de afgelopen jaren was dat de overheid geen centrale, dominante rol meer moest spelen, maar zo veel mogelijk moest overlaten aan de vrije maatschappelijke krachten. Dit denken vond zijn weerslag in verregaande decentralisatie, deregulering en vermarkting. De verlaging en vereenvoudiging van de belastingen en vooral de afschaffing van de vestigingwet hebben de drempels voor het kleine ondernemerschap aanmerkelijk verlaagd, en dat heeft een formidabele stijging van het aantal ondernemingen tot gevolg gehad. Een deel van de starters stopt overigens al binnen een jaar. Hoewel het slechten van kartels een zegenrijke onderneming is, lijkt de liberalisering van de economie haar grens te hebben bereikt. Verdergaande deregulering strandt namelijk op morele en maatschappelijke barrières, want wie wil kinderarbeid aanmoedigen, het milieu moedwillig laten vervuilen of het personeel massaal de WAO injagen als gevolg van ongezonde arbeidsomstandigheden? Bovendien horen we steeds vaker en indringender de roep om een krachtige overheid. *In het licht van deze enigszins tegengestelde ontwikkeling verdient het aanbeveling dat het Ministerie van VROM zijn positie op dit punt helder uiteenzet.*

Hetzelfde geldt voor de *partnerships* die de overheid en het bedrijfsleven steeds weer aangaan. Hoewel de gedachte was dat alle burgers in beginsel in gelijke mate zouden profiteren van de vermarkting van de samenleving, bestaat toch de indruk dat vooral politiek machtiger en economisch krachtiger partijen er garen bij spinnen. Dit is bijvoorbeeld manifest in de betrokkenheid van het bedrijfsleven bij het revitaliseren van oude wijken. Het risico is niet denkbeeldig dat grotere bedrijven het gras onder de voeten van de kleine ondernemer wegmaaïen. *Dat die bedrijven hun maatschappelijke verantwoordelijkheid willen nemen dient allerwegen te worden aangemoedigd, maar de overheid moet dan wel goed inventariseren welke belangen in het geding zijn, en of die belangen sporen met de doelstellingen van het beleid.*

De eenheid van beleid is soms ver te zoeken, een probleem dat samenhangt met de complexiteit van de problemen, de veelvormigheid van het overheidsapparaat en uiteenlopende en soms wisselende beleidsprioriteiten. Dezelfde overheid bevoor-

dert en ontmoedigt kleine ondernemingen, bijvoorbeeld door middel van een anti-kroegenbeleid of door het aangaan van *partnerships* met het grootwinkelbedrijf. In dat laatste geval kunnen we verwachten dat extra arbeidsplaatsen worden gecreëerd, maar dan nog staat een en ander op gespannen voet met de doelstelling het kleinbedrijf te bevorderen. De betrokkenen moeten expliciet maken waar de prioriteit moet liggen, bij het bevorderen van het kleinbedrijf of bij het scheppen van werkgelegenheid. *Meer algemeen kan worden gesteld dat de overheid haar beleid helder en eenduidig moet formuleren, en dat de afzonderlijke overheidspartners hun beleid op elkaar dienen af te stemmen.*

Af en toe wordt nagedacht over vormen van territoriale deregulering, zoals al wel op grote schaal is uitgeprobeerd in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. De *economic enterprise zones* of *empowerment zones* leveren kleine ondernemers evenwel geen eenduidige voordelen op, terwijl diverse onderdelen van zulke beleidsprogramma's in de Nederlandse verzorgingsstaat al staand beleid zijn. *Om die reden ligt de ontwikkeling van zulke zones niet zeer voor de hand. Met een dienstbare en transparante overheid is al veel gewonnen.*

Het terugtreden van de overheid is deels terug te voeren op onvrede over overdreven regulering en bureaucratie. Op dit punt is in het recente verleden inderdaad veel winst geboekt. Het lijkt er echter op dat de plaats van de overheidsbureaucratie is ingenomen door een nimbus van particuliere bureaus die namens de overheid een deel van de uitvoering en in een enkel geval zelfs ook het ontwerpen van het beleid voor hun rekening nemen. Het valt zeer te bezien of dit een structurele en continue aanpak van maatschappelijke vraagstukken bevordert. De bureaus, die hier soms speciaal voor zijn opgericht, hebben belang bij het in stand houden van de status quo. Bovendien biedt de projectencarrousel waaruit zij een graantje proberen mee te pikken, eerst en vooral ad hoc oplossingen. *De overheid dient af te stappen van de projectencarrousel en te zoeken naar meer structurele oplossingen.*

In het licht van de neiging van de overheid om delen van de uitvoering aan particulieren uit te besteden of steeds meer samenwerking met hen te zoeken, is het opmerkelijk dat banken, bedrijfschappen en brancheorganisaties nog zo weinig betrokken zijn bij pogingen de lokale economie te versterken. *De overheid zou met inachtneming van haar eigen verantwoordelijkheid deze economische partijen tot meer daden kunnen aansporen.*

De scheiding van functies is te ver doorgevoerd, als gevolg waarvan hopeloos saaie slaapsteden zijn ontstaan waarin economische initiatieven vrijwel geen ruimte krijgen, tenzij het gaat om relatief eenvoudige dienstverlening, zoals elektronisch publiceren of manicuren. De stedenbouwkundige infrastructuur sluit niet of nauwelijks aan bij de eisen van de moderne economie. *Er is behoefte aan een veelheid van (goedkope) en bovenal flexibele bedrijfsruimte, die tegemoetkomt aan de uiteenlopende behoeften van het bedrijfsleven, van de kleine scharrelaar tot de grote handelaar.*

Gemengde wijken genieten allerwegen de voorkeur. Beleids- en opiniemakers organiseren het leven in de buurt of wijk het liefst volgens het 'evenwichtige' model van Sesamstraat: er is een winkelier, een arbeider, een opa, een handvol jongeren,

een buitenlandse en af en toe een snaterende Pino, *samen* zingen ze een lied, niemand domineert of valt uit de boot, en iedereen is dik tevreden. Met de werkelijkheid heeft dit ideaalbeeld weinig te maken. De praktijk is dat veel buurten en wijken die ‘ideale’ menging niet kennen – deels als gevolg van de ‘vlucht’ van beter gesitueerden – en dat dit als een probleem wordt gezien, vooral als het gaat om volkswijken met een hoge concentratie van laaggeschoolde immigranten. De specifieke problemen van die buurten, inzonderheid de zwakke positie van veel inwoners op de arbeidsmarkt, moeten niet worden gebagatelliseerd, maar ook niet tot idiote proporties worden opgeblazen. Veel nieuws is er niet onder de zon, terwijl de ervaringen in het buitenland optimistisch moeten stemmen – zeker als we een langetermijnperspectief hanteren. Dat betekent niet dat we met de armen over elkaar kunnen (gaan) zitten. Eerder schuilt een uitdaging in het identificeren van de potenties van zulke buurten en wijken, iets wat vooralsnog te weinig gebeurt, verblind als sommigen zijn voor de misère. Sommige achterstandswijken blijken dan eensklaps toch aantrekkelijk voor mensen uit de betere sociale klassen, die de lokale middenstand een belangrijke impuls kunnen geven. *In plaats van te denken in termen van spreiding van immigranten dient de overheid de terugkeer van inheemse Nederlanders te bevorderen, en de economische potenties van de gebieden waar zij wonen, stelselmatig en bij herhaling te inventariseren.*

Ten slotte is in dit essay gewezen op het belang van culturele processen, vooral in de sfeer van *place marketing*. Allerlei culturele smaakmakers vormen en leiden de smaak en voorkeur van het grotere publiek en spelen aldus een cruciale rol bij het populariseren van bijvoorbeeld bepaalde eetgewoonten – denk aan de pijlsnelle opkomst van Thaise restaurants – of het sluiten van funshoppers en toeristen naar bepaalde buurten. Naarmate dergelijke locaties populairder worden, stijgen ook de kansen voor ondernemers en groeit de werkgelegenheid. Bovendien kunnen steden, zeker de steden die gericht zijn op de nieuwe kenniseconomie, de belangstelling van kenniswerkers verwerven, hun (internationale) profiel versterken en investeerders aantrekken. *Om dit te bewerkstelligen, is een veelheid aan overheidsinspanningen nodig, variërend van de (continue) inzet van de politie en de reinigingsdienst, het opkopen van panden en het reguleren van toewijzing van bedrijfsruimte, tot het opleiden van personeel en het ondersteunen van straatactiviteiten en marketingcampagnes.*

Waar het algemeen om draait, is dat de overheid (naast andere partijen) een maximale inspanning levert om de economische potenties van buurten en wijken te onderkennen en benutten. *Om systematisch aandacht hiervoor te krijgen, zou gedacht kunnen worden aan de verplichting om elk stedenbouwkundig plan te laten voorzien van een economische-effectenrapportage.*

Literatuur

Armoedemonitor (2002), *Armoedemonitor 2001*. Den Haag: SCP.

Bates, T. (1993), *Banking on black enterprise. The potential of emerging firms for revitalizing urban economics*. Washington, DC: Joint Center for Political and Economic Studies.

Bolt, G. (2001), *Wooncarrières van Turken en Marokkanen in ruimtelijk perspectief*. Nederlandse Geografische Studies nr. 281. Utrecht: KNAG/ Universiteit Utrecht, Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen.

Bos, A. et al. (1946), *De stad der toekomst, de toekomst der stad. Een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap*. Rotterdam: A. Voorhoeve.

Bouman, P.J. & W.H. Bouman (1952), *De groei van de grote werkstad. Een studie over de bevolking van Rotterdam*. Assen: Koninklijke Van Gorcum & Comp.

Choenni, A. (2000), *Bazaar in de metropool. Allochtone detailhandel in Amsterdam en achtergronden van haar lokale begrenzing*. Amsterdam: EMPORIUM.

Driessen, D. (2002), 'Steeds beter. Samenleving & Bedrijf stimuleert maatschappelijk ondernemen in steden', *Vitale Stad*, mei.

Engelen, E. (2001), 'Breaking in and breaking out. A Weberian approach to entrepreneurial opportunities', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27 (2): 203-223.

Epstein, R.A. (1994), 'The moral and practical dilemmas of an underground economy', *Yale Law Journal*, 103: 2157-2178.

Fainstein, S.S. & D.R. Judd (1999), 'Global forces, local strategies, and urban tourism', in D.R. Judd & S.S. Fainstein (eds), *The tourist city*. New Haven and London: Yale University Press.

Gruiter, K. de (2000), *West Kruiskade*. Rotterdam: WijkOntwikkelingsMaatschappij.

Henry, N., C. McEwan & J. Pollard (2000), 'Globalisation from below. Birmingham: Postcolonial workshop of the world', ongepubliceerd manuscript. Birmingham: University of Birmingham, School of Geography and Environmental Sciences.

Horst, J. van der, J. Kullberg & L. Deben (2001), *Wat wijken maakt. De wording van functionele, sociale en expressieve kwaliteiten van Vreewijk, Zuidwijk en Ommoord*. DGVH/NETHUR partnership 13. Den Haag/Utrecht: Ministerie van VROM, DGVH/NETHUR.

Jong, W. de (1986), *Inter-etnische verhoudingen in een oude stadswijk*. Delft: Eburon.

- Kehla, J., G. Engbersen & E. Snel (1997), *'Pier 80'. Een onderzoek naar informaliteit op de markt*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Kloosterman, R.C. & J.P. van der Leun (1999), 'Just for starters. Commercial gentrification by immigrant entrepreneurs in Amsterdam and Rotterdam neighbourhoods', *Housing Studies*, 14 (5): 659-677.
- Kloosterman, R., J. van der Leun & J. Rath (1997a), *Over grenzen. Immigranten en de informele economie*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Kloosterman, R., J. van der Leun & J. Rath (1997b), 'De valse verlokkingen van de kanszone', *Economisch Statistische Berichten*, 82 (4098): 233-234.
- Kloosterman, R. & J. Rath (1996), 'Gangsta's paradise in Holland?', *Migrantenstudies*, 12 (2): 94-100.
- Lash, S. & J. Urry (1994), *Economies of signs and space*. London: Sage.
- Musterd, S. & R. Deurloo (2002), 'Unstable immigrant concentrations in Amsterdam. Spatial segregation and integration of newcomers', *Housing Studies*, 17 (3): 497-523.
- Portes, A. & A. Stepick (1993), *City on the edge. The transformation of Miami*. Los Angeles: University of California Press.
- Raes, S., J. Rath, M. Dreef, A. Kumcu, F. Reil & A. Zorlu (2002), 'Amsterdam. Stitched up', in J. Rath (ed.), *Unravelling the rag trade. Immigrant entrepreneurship in seven world cities*. Oxford/New York: Berg/University of New York Press.
- Rath, J.(1991), *Minorisering. De sociale constructie van 'etnische minderheden'*. Amsterdam: Sua.
- Rath, J. (2002), 'Immigrants and the tourist industry. The commodification of cultural resources', paper voor Research Committee Sociology of Migration RC31, sessie 10 en 11, over 'Immigrant and Ethnic Entrepreneurship' tijdens het XVde World Congress of Sociology, 7-13 juli, Brisbane, Australië.
- Reijndorp, A. & J. van der Zwaard (1996), *Sociaal investeren Rotterdam. Kijken naar sociale processen, nadenken over het perspectief*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, Werkgroep Sociaal Investeringsprogramma.
- Rutten, J. (2002), 'Woonwerkwoonings een modieus product. Combinatie van wonen en werken stelt hoge eisen aan woonomgeving', *Cobouw*, 31 mei 2002.
- Tesser, P. et al. (1995), *Rapportage minderheden 1995. Concentratie en segregatie*. Rijswijk: SCP.
- Tillaart, H. van den (2002), *Monitor etnisch ondernemerschap 2000. Zelfstandig ondernemerschap van etnische minderheden in Nederland in de periode 1990-2000*. Nijmegen: ITS.
- Tönnies, F. (1969), *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. [1887]

- Waldinger, R. & M. Bozorgmehr (eds) (1996), *Ethnic Los Angeles*. New York: Russell Sage Foundation.
- Wilson, W.J. (1987), *The truly disadvantaged. The inner city, the underclass, and public policy*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Wolff, R. & J. Rath (2000), *Centen tellen. Een verkennende en inventariserende studie naar de financiering van immigrantenondernemingen*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Zukin, S. (1991), *Landscapes of power. From Detroit to Disney World*. Berkeley, Los Angeles and Oxford: University of California Press.

Lijst met titels van publicaties

geschreven in het kader van ‘Tussen souterrain en dakterras’

	Distributiecode
1. Surfers op de Woningmarkt. Een toekomstverkenning over starters en wonen <i>Frank Köster</i>	23323/212
2. Wonen in multiculturele steden <i>Gideon Bolt en Ronald van Kempen</i>	23324/212
3. Hart voor de Wijk, zorg voor de straat. Een essay over veiligheid en sociale cohesie <i>Harm Jan Korthals Altes</i>	23325/212
4. Het souterrain, de bijzondere doelgroep en de taken van het Rijk <i>Arjan Spit</i>	23326/212
5. Ondernemerschap en werkgelegenheid in de buurt <i>Jan Rath</i>	23327/212
6. Gezond wonen in gezonde wijken <i>Rene Vos</i>	23328/212
7. Kwetsbaarheid en maatschappelijke dynamiek <i>Martin van de Lindt</i>	23329/212
8. Housing and Regeneration Initiatives in England and Scotland <i>Christine Holman</i>	23330/212

Voor het bestellen van een van de bovenstaande publicaties kunt u contact opnemen met:

Distributiecentrum VROM

Postbus 2727

3430 GC Nieuwegein

Tel. 0900 – 8052 (€0,20 per minuut)

Fax. 0900 – 201 8052 (€0,20 per minuut)